

Marx ve İnsan Doğası: Bir Giriş

Endam Köybaşı¹

¹ Uzm. Dr., Psikiyatrist, Tepecik Eğitim ve Araştırma Hastanesi, İzmir
e-posta: drendam@hotmail.com

Özet

Bu yazı Marx'ın insan doğası kavramına dair düşüncelerinin ne olduğuna dair bir giriş, kısa birderleme amacı taşımaktadır. Yazıda Marx'a kadar olan dönemde insan doğası hakkında neler söylendiği aktarılacak, Marx'ın düşünce-sinde insan doğasına yönelik göndermeler ele alınacaktır. Marx'ın ardından insan doğası kavramının Marksist düşünürlerce nasıl ele alındığı Türkçeye çevrilmiş kitapları da bulunan Sayers ve Geras örnekleri ile tartışılacaktır. Nörobilim ve psikoloji alanındaki bazı güncel verilerle Marx'ın insan doğasına dair tezleri karşılaştırılacaktır.

Anahtar kelimeler: Marx, insan doğası, idealizm, materyalizm

Giriş

İnsan doğası denince ne anlıyoruz? İnsanın var olduğu her dönemde tüm insanlarda tanımlanan evrensel soyut bir özelliği var mıdır? Saf iyi ve ya kötü müyüz? Hangi yönümüz doğal hangileri dışarıdan, sonradan ya da geçicidir? “İnsan doğası veya özü var mı? Varsa nedir?” sorularını sorarken aslında genel olarak “zaman ve mekândan bağımsız olarak insanı belirleyen bir temel var mıdır?” diye soruyoruz. Cevaplamaya çalışmadan önce sorunun temel olarak idealist bir soru olduğunu da hatırlamak gerek. Vermiş olduğumuz cevap ise geçmişten devraldıklarımız, bugüne dair tavrimiz ve gelecek tasarımlarımızla şekilleniyor. Bir yönüyle doğayı, insanı nasıl kavradığımızın ipuçlarını veriyoruz. Bir diğer yandan da bu soruya cevap ver-

meye çalışan birçok alan var: tarih, felsefe, din, siyaset ve bilim. Özellikle bilim cephesinde akademik alandaki aşırı uzmanlaşma ve diğer bölümlerin bilgisine uzak kalınmasından dolayı cevaplar ilgi alanlarının çalışma konularına indirgenebiliyor. Biyoloji saldırganlık, ben-cillik gibi cevaplar üretirken, sosyoloji cinsellik, güç arayışı gibi kavramları öne çıkarıyor. Psikoloji de kendini dürtü, libido gibi kavramlarla sınırlandırarak yorumlarda bulunuyor. Bu yazıda Marksizm'in insan doğası konusunda bir cevabı olup olmadığını, varsa ne olduğunu, Marksistlerin bu konudaki başat yorumlarını incelemeye çalışacağım.

Marx'ın öncüllerinde insan doğası

Marksizm ve insan doğası hakkındaki tartışmalara, Marx öncesinde verilen cevaplara bakarak başlayalım. İlk çağların bilinen filozofları insanın bir doğası olduğunu düşünüyor. Aristoteles örneğin insanların salt yaşam değil, iyi bir yaşam amaçladıklarını söylüyor. Diğer yandan Hipokrat insanın doğasının denge ve tutarlılık olduğunu söyleyerek vücut sıvılarına dikkat çekiyor. Platon, arzu, akıl, tin gibi insana içkin unsurları değişmez olarak kabul ediyor. Bu antik dönem düşünürlerinin çoğunlukla vardıkları nokta, insanların iyi eğitilmiş filozoflarca eğitilmeleri gerektiği oluyor (Sahlins, 2012).

Tek tanrılı dinlerin, özellikle Hristiyanlığın düşünsel alanı şekillendirdiği orta çağda insan günahkâr doğası ile tanımlanıyor. Her an raydan çıkma ihtimali olup, her

türlü ahlaksızlığa, haz veren etkinliğe yönelebileceği iddia edilerek dinler ve onların katı kuralları göreve çağırılıyor (Stevenson, 2005).

Aydınlanma dönemine kadar bu tutum hâkim oluyor. Sonrasında ise insanın içinde iyiliğin hâkim olduğunu söyleyen J.J Rousseau gibi düşünürler geliyor. Rousseau “İyilik etmek insan mutluluklarının en gerçeğidir” derken, tüm insanları eşit ve özgür ilan ediyor. Yaklaşımına bu özelliklerin monarşileri yıkacağı beklentisini de ekliyor. Marx’ın en çok tartıştığı filozoflardan Hegel, insan doğası üzerine üretkenlik kavramı ile açıklamalar yapıyor, insanın edilgen bir biçimde değil, dünya ile etkin bütünsel bir ilişki kurduğunda anlaşılacağını söyleyerek dönüşüme, değişime dikkat çekiyor (Sayers, 2009). Feurbach ise Hristiyanlığın kendisine mal ettiği iyilik, doğruluk gibi kavramların zaten insanın doğasında var olan özellikler olduğunu söyleyerek aydınlanma dönemi filozoflarının ortak yönünü paylaşmış oluyor.

Marx’ın müdahalesi

Marx’ın insan doğasına temel olarak 1844 yılı ilk yazılarında yer verdiği ve sonrasında gündemine almadığı düşünülür. Kısmen doğrudur diyebiliriz. Çünkü bu konudaki tartışmalara dair ipuçlarını yoğun olarak bu dönemde veriyor, sonrasında ayrıntılı bir şekilde ele almıyor Marx. Fakat geç yapıtlarında da insan doğası hakkında düşüncelerini kalem aldığını söyleyebiliriz. Marx’ın insan doğası hakkındaki genel yaklaşımının ne olabileceğini söylemeden önce Marksizmi şekillendiren dinamikleri hatırlamakta fayda var. Üç başlıktan bahsedilir: İngiliz ekonomi politikası, Fransız burjuva devrimi, klasik Alman felsefesi. Bu üç başlığın etkisiyle ortaya

çıkan yazınlarda, temel tezin, insanlığın sınıfsız bir topluma yolculuk ettiği görüşü olduğunu söylemek doğru olacaktır. Bu yolculuğun baş aktörü ise işçi sınıfıdır. Herhangi bir konu üzerine yaptığı açıklamaların bu temelden bağımsız olduğu iddiası nafi bir çaba olur. Buradan hareketle 1844 *El Yazmaları*’nda Marx’ın insanları etkin (aktif) üretken varlıklar olarak tanımlamasıyla karşınız (Marx, 1845). Bu etkinlikleri ile doğayı, kendilerini ve birbirleri arasındaki ilişkiyi değiştirirler, dönüştürürler. İnsan toplumsal üretkenliğin hem öznesi hem de nesnesidir. İnsan emeği yoluyla insanın yeniden yaratılması da dünya tarihini oluşturur (Marx, 1845).

Görüldüğü üzere Marx en başından itibaren insanı dönüştürücü, etkin faaliyeti üzerinden tanımlamıştır. 1844 *El Yazmaları*’nda insanları hayvanlardan ayıran özelliğin, din ya da bilinç olmadığı iddia edilir (Marx, 1845). Hayvandan ayırma alet yapımının öneminden bahsedilir. İnsanlar kendi geçim aletlerini üretmeye başladıklarında ilk olarak hayvandan ayrılmış olurlar, denir. İnsanlar kendi geçim aletlerini üretirken yaşamlarını da üretirler. Burada tesadüfen bir alet kullanımına değil, ihtiyacı olan aleti üretebilme yeteneğine dikkat çekilir (Marx, 1845). Engels, *Maymundan İnsana Geçişte Emeğin Rolü* adlı makalesinde, evrimsel olarak insanı niteliksel olarak dönüştüren, konuşma, artan iletişim, beynin büyümesi ve dik durabilme gibi özelliklerin önemini vurgularken bu gelişmelerin marifetiyle edinilen alet kullanımı insanın gelişiminde ön plana çıkarır (Engels, 1853). Marx ise ellerin ustalaşmasını, ilk sermaye birikimi olarak değerlendirir (Marx, 1859). Bu faaliyetin tarihsel değişimi üzerine daha ayrıntılı çalışmalar yapılır, ilerleyen yıllarda.

Marx, insan doğası var mıdır yok mudur sorusuna kendisi ile bir röportaj yapılcasına cevap vermemiş olduğundan, yorumcular haliyle kuramın bütünlüğü üzerinden sonuçlar çıkarmıştır. Fakat yine de bazı yerlerde doğrudan insan doğasından bahsedilir. Örneğin *Feurbach üzerine 6. tezde* geçer insan doğası (Marx ve Engels, 1846). Aynı çalışmada, Hristiyanlığın tutku ve vücudun ihtiyaçlarını yok sayarak doğamızın bize ait olmadığını iddia ettiğini söylerken insana ait bir doğadan bahsettiği belirtilmektedir (Marx ve Engels, 1846). İlerleyen zamanlarda ise Marx insanın dışsal tabiat üzerindeki faaliyetinin kendi tabiatını da değiştirdiğini yazar (Marx, 1859). Bentham'ı eleştirirken insanın bütün eylem ve ilişkilerini fayda ilkesine göre eleştirdiğini fakat onun öncelikle insan doğası ile ilgilenmesi gerektiğini de yazar *Kapital*'de (Marx, 1867). Marx'ın "insan doğasından" bahsetmiş olduğu bölümler kabaca bu şekilde toparlanabilir.

Marx insan doğası için ne söyledi?

Bu kısıtlı veriler çerçevesinde Marx'ın insan doğası üzerinde ne söylediğinin takipçilerince farklı yorumlanması anlaşılır bir şey. Aslında insan doğasına Marx tarafından atfedilen üretim ilişkilerine bağlı olma durumu, Marksistlerce çoğu kez "insanın bir doğası olmadığı" şeklinde yorumlanmıştır (Kurul, 2013). Bu yorumu yapanlara verilebilecek en ünlü örneklerden birisi Louis Althusser'dir: insanın doğuştan gelen bir karakteristiği olmadığını, tarihsel, döneme özgü gereksinimleri olduğunu söyler (Timur, 2007).

"Marx'ta insanın bir doğası vardır" tezini savunan iki yazardan örnek verebiliriz. Her iki yazarın, Türkçeye de çevrilmiş, konu ile ilişkili birer kitabı bulunmaktadır.

İlki Sean Sayers'a ait: Marksizm'i, Hegelci bir içeriği devralarak, insan gereksinimlerine getirilen bir açıklama olarak görür (Sayers, 2009). Marksizm'de insanların aktif toplumsal üretken varlıklar olarak kabul edildiğini, görüşün temelini ise kendini gerçekleştirme olduğunu iddia eder. Kendini gerçekleştirmenin bir unsuru olarak çalışma pratiğini ele alır. Sayers çalışmayı sıkıntı verici tarihsel bir zorluk olarak gören boş zamanı yücelten hazcı görüşlere karşı çıkar ve çalışmayı gereksinim olarak açıklar. İnsanın gelişmiş özne olma halinin nedenini, doğanın ürünü değil de tarihin ürünü olması şeklinde tanımlar. Sayers'in, çalışmayı insan doğası olarak açıklaması, kapitalizm eleştirisini içinde barındırsa da, teorisinde "tembellik hakkı"nı bir miktar göz ardı etmesine, birbirini belirleyen, tamamlayan dinlenme ve çalışma dinamiklerinin bütünlüğünü gözden kaçırmaya yol açar.

Marx'ta 'insan doğası vardır' görüşü olduğunu savunan diğer bir yazar Norman Geras. Kalkış noktası olarak Feurbach üzerine 6. tezi seçer (Geras, 2011). Marx 6. tezde, Feurbach'ın dinsel özü insanın özüne indirgediğini iddia eder. Dinsel duyguyu tarihten koparıp sabitleştirdiğini, dolayısı ile özü dilsiz bir genel özellik olarak kavrayarak hataya düştüğünü söyler (Marx ve Engels, 1846). Geras buradan hareketle Marx'ın görüşlerinin insanın değişen ve değişmeyen iki özü olduğu şeklinde yorumlanabileceğini iddia eder. İnsanlığın sabit, değişmeyen, doğal, beslenme, üreme, hayatta kalma gibi biyolojik ihtiyaçlarının yanı sıra, tüketim çılgınlığı gibi üretim ilişkilerince belirlenen tarihsel baskın özelliklerinin olduğunu belirtir. İnsan doğası (*human nature*) olarak sabit özelliklerinin, insan tabiatı (*nature of human*) olarak ise belli bir dönem görülen çok yönlü

karakter özelliklerinin olduğunu iddia etmiş olur (Geras, 2011).

Yapılamayacak deney: İnsan yavrusunu insansız bir doğaya bırakmak

Tartışmaları güncel verilere taşıyarak devam edelim. Her çağda çeşitli hayvanlar tarafından büyütülmüş insanların hikâyelerini dinleriz. Kurtlar tarafından büyütülen bebek efsanelerinden Tarzan çizgi romanına kadar çeşitlilikte anlatılardır bunlar. Hikâyelerde hayvanların özelliklerini de kendine katarak güçlenen insanlar oluşurken, daha gerçekçi olduğu düşünülen vakalarda, konuşma iletişim yeteneğini kaybetmiş *insanimsılarla* karşılaşıyoruz (wikipedia.org/feralchild). Bu konuda yapılan araştırmalarda ormanda farklı hayvanlarca büyütüldüğü iddia edilen çocukların, doğuştan bir gelişim sorunu olduğu, dört beş yaşın altında doğal yaşamda insanın tek başına barınamayacağına dair genel bir fikir birliği oluşmuş durumda. Ebeveynleri bilinmeyen, doğada bulunmuş, gelişme geriliği, iletişim sorunları, kavrama problemleri olan, hatta bir hayvanın davranışını taklit eden çocukların, erken dönem zihinsel sorunları olduğu; bakımı üstlenilemediğinden bırakıldığı ya da davranışları kontrol altında tutulamadığından kayboldukları görüşü hâkim. Vakaların bir kısmında yöreye turist ilgisini çekmek için uydurulduğu anlatıcılarca itiraf edilirken, özür, kimsesiz çocuklara bakım veren kurumların bağış miktarını arttırmanın bir parçası olarak bu tür anlatılar ürettiği de olasılıklara dâhil edilmiş durumda (National Geographic). Fakat bu hikâyeler biraz da biz inanmak istediğimiz için var.

Her koşulda en güçsüz hali ile bile bir biçimde hayatta

kalmayı başaran insan ve ona bir biçimde sahip çıkan, kollayan, büyüten bir doğa kurgusunun doyurucu bir fantezi olduğunu inkâr edemeyiz. Oysa gerçek olan, insan yavrusunun doğuştan itibaren bir başka insana, bakım verene muhtaçlığı (Winnicott, 1970). Bu kişi, insanı sadece doyuran, temiz tutan, üşümenizi önleyen kişi değil. Gülümseyen, şefkat gösteren, seven ve dünyayı tanıtan kişi. Bağlanma üzerine yapılan çalışmalarda beslenmeden çok, sıcak, güvende, mutlu hissettirmenin, gülümsemenin önemi gösterildi (Bowlby, 1983).

Son dönem üzerine çalışılan, yeni sayılacak keşiflerden bir tanesi ayna nöronlar (Rizzolatti, 2009). İlk olarak 1990lı yıllarda makak maymunlarında keşfedilen ve daha sonra insan beyninin farklı bölgelerine dağıldığı gösterilen bu nöronlar, doğuştan itibaren aktifler ve taklit ederek öğrenmemize aracılık ediyorlar. Bir diğerini anlamamızı, empati kurmamızı sağlıyor, kendimize ve ötekine dair farklı durumlardaki olası tepkilerimizin bilgisini biriktiriyor ve hatta sonraki kuşağa aktarıyor. İnsan yavrusu doğduğu ilk günden itibaren, babasının ağzını açıp dil çıkarmasına aynı şeyi taklit ederek tepki verir. Annesinin gülümsemesini ikinci aya doğru aynı şekilde yanıtlar. Ve sonra konuşur, yürür. Burada olmazsa olmazın bir diğer insan olduğunu hatırlatalım. Ve bu bağımlılık diğer memelilerle kıyaslanamayacak kadar uzun. Doğduğu ilk günden itibaren bir insanın bakımına sadece somut fizyolojik açıdan değil, psikolojik gereksinimler açısından da bu derece bağlı olmak tam da Marx'ın bahsettiği toplumsal üretim ilişkilerinin içine doğmak değil midir?

İnsanın doğası sosyalliktir; toplumsallıktır. Ancak bu canı istediğinde dâhil olunan, karar verilip terk edile-

bilen bir sosyallik değil, her dönem zorunlu olduğumuz bir durumdur. Doğumda bakım verenimizin dâhil olduğu, onun bize sağladıklarını, zihinsel durumunu, bize bakışını dahi belirleyen sosyal, toplumsal şartlardır. Bağlanıp asla kopamayacağımız, koptuğumuzda bizi insan yapan fonksiyonların çalışmayacağı bir işleyiş.

Bu sosyallik, bu birliktelik tarihin her döneminde farklı nicelik ve gelişkinlikte var oldu. Günümüzde dahi ilkel şartlarda yaşayan kabileler bulunmakta. Bunların günümüzdeki yaşantımızla farklı olduğu aşikâr. Hatta birbirleri arasında dahi değişik yaşam alışkanlıkları ve kültürler mevcut. Ancak ne kadar farklı olursa olsun söz konusu kabilelerin üyeleri “uygar” hayata yerleştiğinde belli bir süre sonra uyum sağlayabiliyor. Bu değişiklik ne kadar erken yaşta olursa uyum o kadar kolay oluyor. İnsanlar arasında kurulan ilişki nasıl olduğundan bağımsız bir şekilde bireyleri hayatta tutuyor.

Doğayla kurmuş olduğumuz ilişkide onu dönüştürmeye başladığımız andan itibaren kendimizdi de dönüştürmeye başlarız. Burada insan dışı bazı primatların hatta kuşların da alet kullandığını hatırlayabiliriz. Fakat arada şöyle bir fark var. Diğer canlılar doğada ki herhangi bir nesneyi bir amaca ulaşmak amacı ile kullanabilirler. Örneğin ağaçların kavuğunda hapsolmuş suyu içi boş bir kamışı pipet olarak kullanabilirler (Teber, 2004).

İnsandaki fark ise artık alet olarak kullanmış olduğu bir nesneyi, yeniden yeniden üretebilmesi onu doğayla mücadele içerisinde geliştirerek yeni aletler üretebilmesidir. Bizi insan yapan, diğer canlılardan ayıran en önemli özelliğimiz de bu. Bu durumun yarattığı sonsuz zenginlikte olasılığı bir üst kuşaktan devralıyor; yani

öncesinden belirleyemediğimiz ilişkilerin içerisine doğuyoruz. Hangi özelliğimizi hayata geçireceğimiz, içinde yaşayacağımız üretici güçlere olduğu kadar, bizim insanlık olarak bu durumun ne kadar bilincinde olduğumuza da bağlı.

Bitmeyen bir tartışma için (ara) sonuç

Bugüne kadar cevabı aranan kadim sorulardan biri olan, insanın değişmez bir doğası olup olmadığı sorusu baştan tartışmalıdır. Çünkü sorunun kendisi ilk haliyle bizi tarihten, ilerlemeden bağımsız düşünmeye yöneltmekte bu bağlamda idealizmin tuzağına düşürebilmektedir. İnsanın bir parçası olduğu evren, dünya, doğa ortaya çıktığı andan itibaren değişir ve dönüşürken insana içkin sabit bir öz aramak diyalektik anlama çabasına çok da uygun değil.

Diğer taraftan insanın dönemsel olarak ön plana çıkan kimi özellikleri dikkat çekebilmekte, belli bir zaman kesitinde tutarlı şekilde kendini gösterme eğiliminde olan davranım şekilleri izlenebilmektedir. Yani sıra bugüne kadar açığa çıkan verilerle aydınlatılabildiği kadarı ile, insanlaşma serüvenimizde kimi niteliksel değişimler geçirdiğimiz her birinin belli bir anlamı olduğu ve bugünümüzü de belirlediği söylenebilir. İki ayağı üzerinde durabilme, ellerdeki ustalaşma, konuşma yeteneğini edinme, ateşi keşfetme ve kontrol altına alma bunlar arasında sayılabilir.

Tüm bunların sonucunda sebat eden, doğadan gereksinimleri karşılarken, bizi diğer canlılardan bir adım öne çıkaran bilişsel üstünlüğümüz, aynı şekilde bizi bugüne taşıyan insanlaşma sürecinde parlayan tarafımız oldu. Ancak süreç içerisinde edindiğimiz hiçbir özelliğimiz değişmez ve bağımsız değil. Sürekli ve sıçramalı

bir işleyiş içerisinde devinmekte. Her niteliksel edinimden sonra görece hızlanan bu değişimde sabit bir doğa bulmak daha da güç. Diğer taraftan biyolojik bir varlık olarak incelediğimiz insanla, sosyal olarak değerlendirildiğimiz insan arasında değişim açısından, farklılıklar da var.

Tüm bu karışıklık içerisinde Marksizm'in ürettiği cevap hâlâ güncelliğini korumakta. İnsanın doğanın bir parçası olarak, onun yasalarıyla evrilirken, edinmiş olduğu özellikler dahil doğayı ve kendisini dönüştürmeye devam ettiğini belirtir. Bunu yaparken ortaya çıkan toplumsal üretim ilişkileri çerçevesinde insanın anlaşılabilir bir varlık olduğunu söyler. Bunun anlaşılması için insanın alet kullanabilme evrimi, bunu üretebilme yetisi ve sonrasında bu aletleri yeniden üretme ilişkilerinin belirleyiciliğine atfedilen önem teorisinin merkezine yerleşmiş durumdadır.

Son dönemde ortaya çıkan bilimsel veriler de insanın bu gelişkinliğinde önemli olabilecek evrimsel kazanımlara dikkat çekmektedir. Bilimsel veriler de sosyalleştikçe zekileşen canlılar basamağında insanı en üste yerleştirir. Bunun oluşturduğu gerek fiziksel gerekse de psikolojik süreçler her geçen gün daha da anlaşılmaktadır. Yanı sıra bu sosyalleşme ile karşılıklı ilişki içinde olan, birbirini besleyen, ellerde, dilde ustalaşma, bunun yarattığı yeni toplumsal ilişkiler, insanlaşma geçmişimizi anlatırken bugünümüz de belirlemekte ve de geleceğe yönelik öngörülerimizi de şekillendirebilmektedir.

Aynı bilimsel bulgular sosyalleştikçe zihinsel açıdan edindiklerimizi, bu edinimlerimizle beslenen biyolojik yönlerimizi, bu yönlerimizin belirlediği sosyal ilişkilerimizi ve doğayı algılama biçimimizi gösterebilmekte-

dir. Marksizm ise bize bu bilimsel verileri yorumlarken, sürekli değişim içerisinde ilerleyen karşılıklı ilişkiye, bunun sonucunda oluşan ve aynı şekilde devinen üretim ilişkilerine bakmamızı önerir.

Buradan hareketle son sözü, Marx'ın insan doğası tartışmalarına yönelik en çok kaynak gösterilen yapıtı olan *Feurbach Üzerine Tezler*inden bir tanesini, tartışmaları bağladığı en son tezi hatırlatarak, Marx'a söyletelim:

“Filozoflar bugüne kadar dünyayı yorumlamakla yetindiler; asıl olan onu değiştirmektir!”

Kaynaklar

- Bowlby, J. (1983). *Bağlanma*. (T. V. Soylu, Çev.) İstanbul, 2012: Pinhan Yayıncılık.
- Engels, F. (1853). *Maymundan İnsana Geçişte Emegın Rolü*. F. Engels içinde, *Doğanın Diyalektiği* (A. Gelen, Çev., s. 186-201). Ankara, 2006: Sol Yayınları.
- Geras, N. (2011). *Marx ve İnsan Doğası: Bir Efsanenin Reddi*. (İ. Akça, Çev.) İstanbul: Birikim Yayınları.
- Kurul, N. (2013). www.academia.edu. *Marksist Düşüncede Sorgulanan Efsane: İnsan Doğası*. adresinden alınmıştır
- Marx, K. (1845). *1844 El Yazmaları*. (M. Belge, Çev.) İstanbul, 2000: Birikim Yayınları.
- Marx, K. (1859). *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*. (S. Belli, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (1867). *Kapital*. (A. Bilgi, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K., Engels, F. (1846). *Alman İdeolojisi [Feurbach]*. (S. Belli, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Rizzolatti G, F.-D. M. (2009; 5 (1)). Mirror neurons and

- their clinical relevance. *Nat Clin Pract Neurol.*, 24-34.
- Sahlins, M. (2012). *Batının İnsan Doğası Yanılsaması*. (E. A. Zeynep Demirsü, Çev.) İstanbul: BGST Yayınları.
- Sayers, S. (2009). *Marx ve İnsan Doğası*. (Ş. Alpagut, Çev.) İstanbul: Yordam Yayınları.
- Stevenson, L. (2005). *Yedi İnsan Doğası Kuramı*. (N. Arat, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- Teber, S. (2004). *Davranışlarımızın Kökeni*. İstanbul: Say Yayınları.
- Timur, T. (2007). *Marksizm, İnsan ve Toplum: Balibar, Séve, Althusser, Bourdieu*. İstanbul: Yordam Yayınları.
- Winnicott, D. W. (1970). *Oyun ve Gerçeklik*. (T. Birkan, Çev.) İstanbul, 1998: Metis Yayınları.